

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ: ΑΠΟ ΜΙΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΗ ΣΕ ΜΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η περίπτωση της Περιφέρειας Αττικής

Δέσποινα Παπαδοπούλου*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο μελετά τις διαδικασίες και τις μορφές ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα, βασιζόμενο σε αποτελέσματα έρευνας πεδίου που πραγματοποίησε το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ τα έτη 2003-2004 στην Περιφέρεια Αττικής, όπου συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός των οικονομικών μεταναστών. Διακρίνεται σε δύο βασικά μέρη: το πρώτο μέρος αναλύει και αποσαφηνίζει τις έννοιες της κοινωνικής ένταξης και της ενσωμάτωσης μέσα από την ιστορική, την πολιτική και κοινωνιολογική κατασκευή. Γίνεται προσπάθεια εννοιολογικής ερμηνείας των δύο εννοιών, προσαρμοσμένη στην κοινωνική πραγματικότητα. Το δεύτερο μέρος αναλύει τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας στον αστικό και ημιαστικό χώρο της Αττικής. Οι διαδικασίες της κοινωνικής ενσωμάτωσης ελέγχονται μέσα από την οικογενειακή ενσωμάτωση, τη γειτονία, τις κοινωνικές και φιλικές σχέσεις και ένα ευρύτερο σύστημα αξιών που υιοθετούν οι μετανάστες στην κοινωνία υποδοχής. Τα πιο σημαντικά συμπεράσματα αποδεικνύουν ότι οι μετανάστες κατασκευάζουν τα δικά τους κοινωνικά δίκτυα, που είναι πολύ ισχυρά, αλλά, αν και η εικόνα τους είναι θετική σε σχέση με την οικογένεια και τον κοινωνικό δεσμό, αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα ένταξης εξαιτίας της δύσκολης πρόσβασης στο επίσημο σύστημα και τη νομιμοποίηση. Πρόκειται για τον παράγοντα που δημιουργεί ένα πραγματικό εμπόδιο για μια ισότιμη συμμετοχή με τους Έλληνες στην ευρύτερη κοινωνία.

L'Intégration sociale des immigrés: d'une réalité stéréotypique à une réalité participative. Le cas de la région d'Attique

Despina Papadopoulou

RÉSUMÉ

L'article présente les processus et les formes d'insertion et d'intégration sociales des immigrés économiques en Grèce, appuyant sur le cas de la région d'Attique, qui ressemble la majorité des immigrés en Grèce. L'article est fondé sur les résultats d'une enquête sur le terrain qui a déroulé pendant les années 2003-2005 et qui a été réalisée par l'Institut du Travail de la Confédération des Travailleurs grecs sous la responsabilité de l'auteur. Il se divise en deux parties: la première se focalise sur la recherche approfondie de la construction historique des notions de l'insertion et de l'intégration sociales. L'auteur essaie de clarifier les notions d'après leur carrière politique et sociologique, ainsi que leur différence de contenu entre insertion et intégration. La deuxième partie analyse les résultats de l'enquête sur le terrain urbain et semi-urbain athénien. Les processus d'intégration sociale sont construits à partir de l'analyse de leur intégration familiale, du voisinage, des relations et du comportement amicaux, et enfin du système des valeurs touchant leur immigration et la société d'accueil. Les conclusions les plus importantes montrent bien que les immigrés constituent leurs réseaux sociaux qui sont très forts, mais, malgré leur image positive concernant la famille et le lien social, ils sont confrontés à des grandes difficultés à cause du nonaccès au système formel. Il s'agit du facteur qui crée un vrai obstacle pour une intégration égale aux nationaux.

* Επίκ. καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: dpapado@panteion.gr.

1. Εισαγωγή και θεωρητικές αποσαφηνίσεις: η κοινωνική ένταξη και η ενσωμάτωση ως σύγχρονες διαδικασίες υπό διαπραγμάτευση

Αντικείμενο

Το παρόν άρθρο επικεντρώνει στις μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης που υιοθετούν και εσωτερικεύουν οι μετανάστες στον αστικό και ημιαστικό χώρο της Περιφέρειας Αττικής. Το άρθρο βασίζεται κυρίως σε αποτελέσματα ερευνητικού προγράμματος που πραγματοποιήθηκε από το 2003 έως το 2005 για λογαριασμό της Περιφέρειας Αττικής από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ. Το αντικείμενο του ερευνητικού προγράμματος ήταν οι «Μορφές κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής». Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, οι μορφές κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των οικονομικών μεταναστών περνούν μέσα από τη συμμετοχή τους και το καθημερινό τους βίωμα σε «όλο το φάσμα των θεσμών της ελληνικής κοινωνίας».¹ Αυτή η συμμετοχή διερευνάται με γνώμονα κάποιες παραμέτρους που αποτελούν και τους κύριους άξονες και λειτουργούν ως μηχανισμοί ένταξης και ενσωμάτωσης για τους μετανάστες. Πριν όμως ασχοληθούμε με τους μηχανισμούς ένταξης και ενσωμάτωσης, θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε τις διαδικασίες αυτές, που είχαν πάντα ένα αυξημένο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον.

1. Για τις έννοιες ένταξη και ενσωμάτωση, βλ. Schnapper 1991, 1992, 1998, Dewitte 1999, Boucher 2000, Kozakai 2000, Greven-Borde & Tourmon 2000, Schnapper 2001, Heran 2002, Dupaquier & Laulan 2005, Heran 2007, Van Eeckhout 2007.

Η κοινωνική ένταξη και η κοινωνική ενσωμάτωση

Οι όροι «ένταξη» και «ενσωμάτωση» αποτελούν δύο από τους σημαντικότερους όρους της κοινωνιολογικής επιστήμης. Τους συναντάμε από πολύ νωρίς στα θεμέλια της κοινωνιολογικής επιστήμης, να περιγράφουν και να αναλύουν τις σημαντικότερες διαδικασίες συμμετοχής, ελλιπούς συμμετοχής ή μη συμμετοχής του ατόμου σε ένα κοινωνικό σύστημα και σε ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο.

Για να μιλήσουμε όμως για κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση θα πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στους όρους «ένταξη» (inclusion και όχι insertion) και «αποκλεισμός» (exclusion). Ο άνθρωπος εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Είναι αυτή η διαδικασία που, αρχίζοντας από τη μηδενική στιγμή της γέννησης του ανθρώπου, ξεκινάει μια διαδικασία ένταξης και προσαρμογής του στην κοινωνία που ολοκληρώνεται με το πέρας της ζωής του. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης κάποιοι παράγοντες παίζουν πρωταρχικό ρόλο, έτσι ώστε η ένταξή του να επιτευχθεί ή να μην πραγματοποιηθεί. Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία ένταξης δεν είναι μία και μοναδική· αντίθετα, υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές ένταξης, τόσες όσες προωθεί και έστω εκ των υστέρων νομιμοποιεί η ίδια η κοινωνία. Οι διαδικασίες ένταξης σε μια κοινωνία είναι αναγκαίες για το σύνολο των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτή αλλά και για την ίδια την κοινωνία. Οποιαδήποτε εξαίρεση σε αυτό το γενικό κανόνα δημιουργεί αρνητικές συνέπειες τόσο για το άτομο όσο και για την ίδια την κοινωνία. Οι διαδικασίες ένταξης δεν αποφασίζονται πάντα με τη μορφή συνειδητών επιλογών και προγραμματισμένων κινήσεων, αλλά βιώνονται μέσα από πολύπλοκους μηχανισμούς και διαδικασίες που πολλές φορές είναι κοινωνικά αόρατες.

Ο όρος «κοινωνική ενσωμάτωση» δεν υφίσταται γενικά και αόριστα, σύ-

τε έχει το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή και για κάθε εθνική κοινωνία. Ο όρος αποτελεί το προϊόν πολιτικής ερμηνείας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης, ανάλογα με την πολιτική και οικονομική συγκυρία, αλλά και τις ιδιαιτερότητες και τις ευαισθησίες της εκάστοτε κοινωνίας. Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης συνδέονται άμεσα με τους όρους συγκρότησης μιας εθνικής κοινωνίας. Μια κοινωνία «ενσωματώνει» τα μέλη της ανάλογα με τις αξίες και το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο έχει κατασκευαστεί. Οι μετανάστες δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να αναδεικνύουν την εσωτερική εξέλιξη του έθνους και τους όρους συγκρότησής του: είναι η σχέση μεταξύ μεταναστών και εθνικού πολιτικού σχεδίου που έχει αλλάξει και όχι ο αριθμός των μεταναστών αυτός καθ'αυτός που θέτει πρόβλημα στην ενσωμάτωσή τους (Schnapper 1991: 139, 2002).

Η πολιτική χρήση του όρου ενσωμάτωση πρέπει να διακριθεί από την κοινωνιολογική του σημασία. Στην ουσία μιλάμε για τον ίδιο όρο, που ακολουθήθηκε δύο διαφορετικές καριέρες: μία επιστημονική και μία πολιτική. Οι δύο αυτές καριέρες επηρέασαν η μία την άλλη, αλλά προφανώς δεν ταυτίζονται. Ο επιστημονικός όρος είχε μια σταθερή και συγκεκριμένη πορεία, ερμηνεύτηκε ως η θεμελιώδης διαδικασία σύστασης των κοινωνιών μας, και γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε πολύ. Ο πολιτικός όρος γνώρισε σοβαρές μεταβολές ανάλογα με την πολιτικο-οικονομική συγκυρία και εξυπηρέτησε ιδεολογικά τις σχεδιαζόμενες και εφαρμόζόμενες πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης.

Μιλώντας κοινωνιολογικά, οι διαδικασίες ενσωμάτωσης, όπως προτείνονται από μια κοινωνία, έχουν ένα χαρακτήρα μονιμότητας και συνέχειας. Εάν αυτές οι διαδικασίες δεν είναι συνεχείς, δηλαδή δεν ασκούν πάνω στο άτομο μια κοινωνικοποιητική δύναμη, αποτυγχάνουν. Με άλλα λόγια, εάν ο κοινωνικός δεσμός που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας μεταξύ τους, αλλά και με το σύνολο της κοινωνίας, χαλαρώσει, τότε υπάρχει πρόβλημα περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Η διαδικασία ενσωμάτωσης αποτυγχάνει και, εάν το φαινόμενο αποκτήσει έναν πιο μαζικό χαρακτήρα, δημιουργείται διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Ο όρος ενσωμάτωση έλκει την καταγωγή του από τον πατέρα της γαλλικής κοινωνιολογίας Emile Durkheim και χρησιμοποιείται κυρίως με δύο σημασίες: η πρώτη αναφέρεται στην ενσωμάτωση της κοινωνίας (*intégration de la société*), δηλαδή στη διαδικασία σύστασης και διατήρησης της κοινωνίας στο σύνολό της, αντίληψη που υιοθετούν οι κλασικοί Αμερικανοί ανθρωπολόγοι. Η δεύτερη, που εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο, αναφέρεται στην ενσωμάτωση στην κοινωνία, δηλαδή στις σχέσεις του ατόμου με την κοινωνία, όπου η ενσωμάτωση δείχνει την ένταση αυτής της θετικής και μοναδικής σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας (*intégration à la société*) (Schnapper 1991: 96-97, Reynaud 1989).

Στην περίπτωση των μεταναστών, έχουμε να εξετάσουμε ουσιαστικά την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν. Οι μετανάστες έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχοντας ήδη ενσωματωθεί σε μία άλλη κοινωνία, την κοινωνία καταγωγής τους. Έχουν ήδη υποστεί μια πρώτη κοινωνικοποίηση. Αυτό το χαρακτηριστικό, αλλά και η πολιτισμική πολλές φορές ιδιομορφία των μεταναστών, τους κάνει κατ' αρχάς διαφορετικούς από τα μέλη της κοινωνίας των γηγενών, που δεν έχουν γνωρίσει τη διαδικασία αποκοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης (*désocialisation* και *resocialisation*). Άρα, για να μπορέσουν οι μετανάστες να συμμετάσχουν στην κοινωνία υποδοχής, θα πρέπει να αποβάλουν μέρος των αξιών και συνηθειών της παλιάς κοινωνίας που μόλις εγκατέλειψαν και να υιο-

θετήσουν μέρος των νέων αξιών της κοινωνίας υποδοχής. Όσο πιο πετυχημένα πραγματοποιηθεί αυτή η διαδικασία, τόσο πιο ολοκληρωμένη και επιτυχής είναι και η ενσωμάτωση. Πολλοί κοινωνιολόγοι, για να περιγράψουν αυτή τη διαδικασία, προτείνουν ως πιο δόκιμο τον όρο «επιπολιτισμός» (acculturation), γιατί δείχνει πιο ξεκάθαρα την απώλεια της παλιάς πολιτισμικής ταυτότητας και την υιοθέτηση μιας νέας.² Με τον όρο αυτόν δεν εννοούν βέβαια ότι οι μετανάστες συμμετέχουν στην κοινωνία υποδοχής προς τη μία μόνο κατεύθυνση, της απώλειας της δικής τους κουλτούρας και ταυτότητας, αλλά ότι συμμετέχουν δυναμικά στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την επηρεάζουν καθοριστικά. Μόνο που αυτή η ανταλλαγή δεν φαίνεται και δεν μπορεί να είναι ισότιμη. Τη διαπίστωση αυτήν επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου που παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω.

Οι πολλαπλές και ποικίλες μορφές ενσωμάτωσης αποτελούν επίσης μια σοβαρή διαπίστωση. Δεν υπάρχει μία και δεδομένη ενσωμάτωση. Η κοινωνία δεν προωθεί στις περισσότερες των περιπτώσεων μια διαδικασία ενσωμάτωσης που είναι κοινώς αποδεκτή, αλλά προωθεί πολλές, διαφορετικές και καμιά φορά αλληλοσυγκρουόμενες. Εδώ οι πολιτικοί όροι «ένταξη» και «ενσωμάτωση» έχουν πολύ μεγάλη βαρύτητα. Το τι είναι αποδεκτό και τι όχι σε μια κοινωνία αποτελεί πάντα προϊόν πολιτικής ερμηνείας αλλά και κοινωνικής αποδοχής. Εδώ το παράδειγμα της πολυγαμίας είναι και πάλι πολύ χαρακτηριστικό. Η πολυγαμία είναι ανεκτή στις μουσουλμανικές κοινωνίες, αλλά δεν αναγνωρίζεται στο πλαίσιο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Η πρακτική της λοιπόν σε αυτές τις κοινωνίες αποτελεί προσβολή της δημόσιας τάξης και αιδούς και άρα είναι απορριπτέα από το σύνολο τόσο του πολιτικού κόσμου όσο του συνόλου αυτών των κοινωνιών. Οι δε μουσουλμάνοι μετανάστες που τη «μεταφέρουν» ως πρακτική στις κοινωνίες υποδοχής, λόγω πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας, αντιμετωπίζουν σοβαρές πιθανότητες περιθωριοποίησης, αν και μιλάμε για την καθαρά ιδιωτική σφαίρα του ατόμου. Σε κάθε περίπτωση, αυτοί οι μετανάστες δεν θεωρούνται «ενσωματωμένοι» στην κοινωνία υποδοχής αφού δεν υιοθετούν τις αξίες της. Το ερώτημα είναι εάν αυτή η μη ενσωμάτωση επηρεάζει την ένταξή τους και πώς. Εάν δηλαδή ένας πολύγαμος μετανάστης που εργάζεται δεν αντιμετωπίζει γενικότερα εμπόδια συμμετοχής στην κοινωνία υποδοχής. Θα επανέλθουμε στη σχέση ένταξης και ενσωμάτωσης στα εμπειρικά αποτελέσματα.

Οι όροι ένταξη και ενσωμάτωση ως πολιτικοί όροι κατ' αρχήν είχαν ένα θετικό περιεχόμενο. Οι όροι σηματοδοτούσαν τη δυνατότητα κάθε ατόμου να συμμετάσχει στην κοινωνική ζωή. Επίσης, υποδείκνυαν την αναγνώριση των διαφορών και τη διάκριση της μιας κουλτούρας από την άλλη. Άρα οι όροι είχαν κύριο προσορισμό να δείξουν την ικανότητα του καθενός να συμμετάσχει σε ένα οργανωμένο σύνολο. Οι όροι όμως ένταξη και ενσωμάτωση, ως πολιτικοί όροι, τέθηκαν αρνητικά στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου όταν τελείωσε η περίοδος της αποικιοκρατίας, όταν αυξήθηκε στην Ευρώπη το φαινόμενο της μετανάστευσης και μπήκε στο επίκεντρο του επιστημονικού και του κοινωνικού ενδιαφέροντος. Οι όροι ταυτίστηκαν γρήγορα με την άποψη των κυρίαρχων τάξεων, οι οποίες με τον τρόπο αυτόν επέβαλαν τους δικούς τους κανόνες και τις δικές τους αξίες στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και τους μετανάστες. Η «ενσωμάτωση», με άλλα λόγια, καθορίστηκε ως η διαδικασία υιοθέτησης των κοινωνικών κανόνων των κυρίαρχων τάξεων (βλ. Dewitte 1999: 8, Lapeyronnie 2003: 95). Αναδείχθηκε μάλιστα σε έναν κατεξοχήν αρνητικό και

2. Papadopoulou 1994, Μπάγκαβος & Παπαδοπούλου 2006.

3. Βλ. όλη την ανάλυση της Dominique Schnapper στο Schnapper 1991 και όλων των κοινωνιολόγων τη δεκαετία του '90 στη Γαλλία, που προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν ουδέτερους όρους που δεν θυμίζουν την αποικιοκρατική περίοδο.

απαγορευμένο όρο, που ξεσηκώνει τα πλήθη των μεταναστών εξαιτίας της ταύτισής του με τον πολιτικό όρο και τις πολιτικές επιταγές.³

Ρίχνοντας μια πιο λεπτή ματιά πάνω στους όρους ένταξη και ενσωμάτωση, παρατηρούμε ότι οι όροι και σήμερα παραπέμπουν σε διαφορετικής έντασης φαινόμενα, αν και όχι ξεκάθαρα οροθετημένα. Το ερώτημα πού τελειώνει η ένταξη και πού αρχίζει η ενσωμάτωση αποτελεί έναν αληθινό γρίφο, με πολλές σκοτεινές παραμέτρους. Με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας εντοπίσαμε ότι όλοι οι τομείς της καθημερινής ζωής του ατόμου που άπτονται του δημόσιου βίου του (απασχόληση, κατοικία, γλώσσα και, οριακά, εκπαίδευση σε ελληνικό σχολείο) αποτελούν τους βασικούς παράγοντες μιας κοινωνικής ένταξης, ενώ, αντίθετα, η σφαίρα του ιδιωτικού βίου (οικογένεια, θρησκεία, πολιτισμικές διαστάσεις) και οι δραστηριότητες του ατόμου μέσα σε αυτήν παραπέμπουν περισσότερο σε μια κοινωνική ενσωμάτωση που σαφώς υποδηλώνει μια διαφορετική σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες. Με την έννοια αυτή, η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού βίου, θεμελιώδης αρχή των δημοκρατικών κοινωνιών, προσανατολίζει καθοριστικά τις διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης για τους μετανάστες.

Για ενσωμάτωση μιλάμε συνήθως ξεκάθαρα όταν αναφερόμαστε στα παιδιά της δεύτερης γενιάς. Και η ενσωμάτωση αυτή περνάει κυρίως μέσα από τη συμμετοχή τους στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας υποδοχής (Μουσούρου 2006: 211, Papadopoulou 1994). Οι χώρες που έχουν μεταναστευτικό παρελθόν ως χώρες υποδοχής αναγκάστηκαν από τη δεκαετία του '80 και έπειτα να ενσωματώσουν με διαφορετικά η κάθε μία εργαλεία πολιτικών αυτών τους πληθυσμούς. Τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Γερμανίας αναδεικνύουν ανάγλυφα ότι οι πολιτικές που ακολούθησαν στον τομέα της μετανάστευσης ουσιαστικά ήταν γνήσιες εκφάνσεις της αντίληψης, του ιδεολογικού υπόβαθρου αλλά και της πρακτικής που εφαρμόζονταν για την ενδυνάμωση του εθνικού μηχανισμού. Η Γαλλία ενσωματώνει τα παιδιά των μεταναστών δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι γεννήθηκαν σε γαλλικό έδαφος, στη λήψη της γαλλικής ιθαγένειας και στο ότι πήγαν σε γαλλικό σχολείο, ενώ η Γερμανία τα ενσωματώνει δίνοντας έμφαση στη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και στους ενδιάμεσους θεσμούς διαμεσολάβησης, διατηρώντας όμως την ταυτότητα του «ξένου». Η ενσωμάτωση ως διαδικασία συμμετοχής στην εθνική κοινωνία λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις και περιεχόμενο στα δύο παραδείγματα και ελέγχεται με εντελώς διαφορετικά κριτήρια στην κάθε περίπτωση (Μπάγκαβος & Παπαδοπούλου 2003: 61-78). Τα παραδείγματα των ιδεοτύπων της Γαλλίας και της Γερμανίας είναι εντυπωσιακά, όπως εντυπωσιακή είναι η απουσία εκάστοτε οργανωμένης μεταναστευτικής πολιτικής ένταξης και ενσωμάτωσης ως προς αυτούς τους πληθυσμούς. Η ανυπαρξία ουσιαστικών θετικών μέτρων για τα παιδιά των μεταναστών, εκτός από την ιθαγένεια, που αποτελεί ένα καθαρά τυπικό στοιχείο, είναι δεδομένη για τους Γάλλους (Heran 2002, 2007). Επειδή συμμετέχουν με τα υψηλότερα ποσοστά στις κοινωνικά αποκλεισμένες και φτωχές ομάδες, στην πραγματικότητα το γεγονός αυτό οδήγησε σε αδιέξοδο την άσκηση ενός πιο παραδοσιακού μοντέλου κοινωνικής πολιτικής κατά τις δεκαετίες του '80 και '90. Οι οικογένειες των οποίων ο αρχηγός εργαζόταν μέχρι το 1980 και καθ' όλη την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης, στην περίοδο της αποβιομηχάνισης μπαίνει στη μακροχρόνια ανεργία και το παιδί του βιώνει τη σχολική αποτυχία και εκδιώκεται από το γαλλικό σχολείο. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και αρχές του '90 είναι οι Γάλλοι στην ιθαγένεια, αλλά παιδιά της δεύ-

τερης γενεάς που έχουν αποκοινωνικοποιηθεί από το ίδιο το γαλλικό σχολείο, που έχουν μεγαλώσει στους δρόμους των υποβαθμισμένων προαστίων των μεγάλων αστικών κέντρων ή στα λεγόμενα «γκέτο» (Beau & Pialoux 2003, Cours-Salies & Le Lay 2006), που δεν εργάζονται, που έχουν «διεργηγμένη» εθνική ταυτότητα και που προέρχονται από οικογένειες που είναι ήδη φτωχές λόγω της μακροχρόνιας ανεργίας. Είναι αυτοί οι ίδιοι πληθυσμοί που παρουσιάζουν υψηλούς δείκτες θνησιμότητας και εγκληματικότητας και ταυτίζονται με τα βίαια γεγονότα στη Γαλλία τον Νοέμβριο του 2006. Η Γερμανία, από την άλλη πλευρά, αρνείται τη γερμανική ιθαγένεια σε 1.500.000 Τούρκους που ζουν, εργάζονται και κοινωνικοποιούνται στη χώρα. Επιπρόσθετα, αρνείται την ιθαγένεια στα παιδιά της δεύτερης γενιάς που γεννιούνται σε γερμανικό έδαφος, που πηγαίνουν σε γερμανικό σχολείο και που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν γνωρίζουν καν την κοινωνία καταγωγής τους. Αντίθετα όμως, αναγνωρίζει και μεταβιβάζει τη γερμανική ιθαγένεια με αυτόματες διαδικασίες στη δεύτερη και τρίτη γενιά γερμανικής καταγωγής της Ανατολικής Ευρώπης (Πολωνούς, Ούγγρους, Τσέχους), θεωρώντας ότι κατέχουν το γερμανικό αίμα, ακόμη και αν δεν έχουν πατήσει ποτέ το πόδι τους στη Γερμανία. Η ενσωμάτωση για τους Γερμανούς περνάει μέσα από το χαρακτηριστικό της καταγωγής, ενώ για τους Γάλλους μέσα από τη διαμονή στη Γαλλία. Ωστόσο και τα δύο παραδείγματα εμφανίζουν σοβαρά κενά στη σύσταση των διαδικασιών ενσωμάτωσης.

Η περίπτωση της Ελλάδας ως νέας χώρας υποδοχής μεταναστών προσφέρεται για πολλές ιδιομορφίες ως προς τις διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης. Οποιοδήποτε σε χώρες όπως η Ελλάδα οι διαδικασίες αυτές δεν έχουν ξεκαθαριστεί, ούτε διαγράφονται με σαφήνεια. Αυτή η διαπίστωση έχει ένα θετικό και ένα αρνητικό χαρακτηριστικό. Το θετικό συνίσταται στην ανυπαρξία αρνητικά δομημένων διαδικασιών (διαδικασιών περιθωριοποίησης και de facto στιγματισμού) που για να παρακαμφθούν χρειάζονται σαφείς και πολύ δυναμικές παρεμβάσεις. Το αρνητικό είναι ότι η ευελιξία και η θολούρα αυτών των διαδικασιών ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών τους κάνει ακόμη πιο ευάλωτους στην εκμετάλλευση και την καταπάτηση των δικαιωμάτων τους. Ένα από τα κρισιμότερα ερωτήματα προς απάντηση που θέτει και διερευνά το παρόν άρθρο είναι αυτό της σχέσης ανάμεσα στην ένταξη και την ενσωμάτωση. Αν και οι δύο όροι συνδέονται στενά από εννοιολογική άποψη, στην πράξη οι κοινωνίες προτείνουν πρωτότυπα σχήματα που ξεπερνούν κατά πολύ την εννοιολογική σύνδεση. Η ένταξη και η συμμετοχή στο δημόσιο βίο θα μπορούσε να αποτελεί έναν αναγκαίο προθάλαμο ή μια προετοιμασία για την επερχόμενη ενσωμάτωση στις βασικές κοινωνικές αξίες. Όμως το σχήμα αυτό δεν φαίνεται να ακολουθείται πιστά στην ελληνική περίπτωση, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου, για πολλούς και ποικίλους λόγους. Πολλές φορές μάλιστα η ένταξη δεν σχετίζεται καν με την ενσωμάτωση του μετανάστη. Ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία, η νόμιμη και ισότιμη συμμετοχή στην αγορά εργασίας (χαρακτηριστικό της ένταξης) δεν εγγυάται με κανέναν τρόπο μία ενσωμάτωση, πολλές φορές μάλιστα τη δυσχεραίνει αποφασιστικά. Το παράδοξο σχήμα να κάνει κάποιος οικογένεια στην Ελλάδα, να αγοράζει κατοικία στην Ελλάδα, αλλά να μη συμμετέχει στην αγορά εργασίας δεν αποτελεί εξαιρετική περίπτωση εύπορου μετανάστη. Πολλές φορές κάποιες ομάδες μεταναστών υιοθετούν πιο εύκολα αξίες και τρόπους ζωής των Ελλήνων από το να νομιμοποιούνται και εργάζονται (Δημουλάς 2006).

Θα θέλαμε να κλείσουμε τη θεωρητική ανάλυση των όρων ένταξη και εν-

σωμάτωση τονίζοντας ότι ο κίνδυνος σύγχυσης των πολιτικών και των κοινωνιολογικών όρων που ελλοχεύει στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι πολύ μεγάλος όταν κάνουμε έρευνα πεδίου. Θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι οι πολιτικές (με την έννοια του policy) ένταξης και ενσωμάτωσης αποτελούν το σύνολο των μέτρων για να ορίσουμε την πολιτική βούληση, ενώ η κοινωνιολογική προσέγγιση των όρων στηρίζεται και απαιτεί τη μελέτη των διαδικασιών στη δυναμική τους μορφή. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναλύσουμε εμπειρικά τους παράγοντες εκείνους που αγγίζουν περισσότερο τον ιδιωτικό βίο των μεταναστών και εμπλέκονται καθοριστικά στις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία.

2. Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής

Όπως ήδη έχει διατυπωθεί, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα (Δημουλάς & Παπαδοπούλου 2005), οι μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των οικονομικών μεταναστών περνούν μέσα από τη συμμετοχή τους σε όλο το φάσμα των θεσμών της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η συμμετοχή διερευνάται με γνώμονα κάποιες παραμέτρους που αποτελούν και τους κύριους άξονες που λειτουργούν ως μηχανισμοί ένταξης και ενσωμάτωσης των οικονομικών μεταναστών. Η βασική υπόθεση εργασίας της έρευνας είναι ότι οι μετανάστες εντάσσονται και ενσωματώνονται στην ελληνική κοινωνία μέσα από τη συμμετοχή τους σε όλο το φάσμα των θεσμών τυπικών και άτυπων της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η λεγόμενη συμμετοχή επηρεάζεται και ως έναν πολύ σημαντικό βαθμό καθορίζεται από κάποιους παράγοντες ένταξης και ενσωμάτωσης που εδώ τους ονομάζουμε μηχανισμούς ένταξης και μηχανισμούς ενσωμάτωσης. Τα θέματα που διερευνάται αν επηρεάζουν τη συμμετοχή των μεταναστών εμφανίζονται σε δύο μεγάλες ενότητες: η πρώτη διερευνά τα βασικά και δομικά κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος των μεταναστών ως τέτοια καταγράφονται το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, η κατάσταση του νοικοκυριού, ο αριθμός και η ηλικία των παιδιών, το ιστορικό καταγωγής και η εθνικότητα, το ιστορικό διαμονής στην Ελλάδα και η ενδεχόμενη νομιμοποίηση, τα χαρακτηριστικά εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, τα χαρακτηριστικά απασχόλησης, τα στοιχεία υγείας και τα στοιχεία του εισοδήματός τους. Η δεύτερη ενότητα διερευνά συστηματικά και αναλυτικά τους παράγοντες εκείνους που φαίνεται να καθορίζουν την ένταξη ή την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία ως τέτοιοι έχουν καταγραφεί ο χρόνος παραμονής στη χώρα υποδοχής, η διαδικασία νομιμοποίησης και ο χρόνος νομιμότητας στην Ελλάδα, η γλώσσα, το εκπαιδευτικό υπόβαθρο, η συμμετοχή στην απασχόληση και οι διαδρομές απασχόλησης στην Ελλάδα, η οικογενειακή συνένωση, η κατοικία και η σταθερότητα στην κατοικία, η πολιτισμική και θρησκευτική ιδιαιτερότητα, οι σχέσεις με τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, οι σχέσεις με τους συλλόγους, οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις και, τέλος, η σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες. Ό,τι αγγίζει τον αυστηρά ιδιωτικό χώρο του ατόμου και τον τρόπο οργάνωσής του, όπως είναι η οικογένεια, εντάσσεται για τη συγκεκριμένη έρευνα στις διαδικασίες ενσωμάτωσης που αποτελούν μια πιο σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία. Διαχωρίσαμε την ένταξη από την ενσωμάτωση βασιζόμενοι κατά πρώτο λόγο στο διαχωρισμό μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού βίου του ατόμου-μέλους μιας κοινωνίας. Οποσδήποτε στην πράξη οι δύο διαδικασίες αλληλοδιαπλέκονται, η δε ένταξη αναμι-

φισβήτητα τροφοδοτεί τη διαδικασία ενσωμάτωσης και προηγείται αυτής. Αλλά η πραγματικότητα είναι πολύπλοκη και δεν στηρίζεται πάντα σε γραμμικές σχέσεις. Κατά συνέπεια, η ένταξη δεν οδηγεί πάντα σε ενσωμάτωση, ακόμη και αν στερεοτυπικά στις αντιλήψεις αποτελεί τον αναγκαίο προθάλαμό της.

Η έρευνα πεδίου σχεδιάστηκε και περιλαμβάνει τις ακόλουθες φάσεις που βασίζονται στο συνδυασμό ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης:

- την έρευνα με τους εκπροσώπους και τους φορείς των μεταναστών, η οποία συνίσταται στην πραγματοποίηση 21 συνεντεύξεων με ανοιχτές ερωτήσεις με τους κυριότερους συλλόγους των μεταναστών·

- την έρευνα πεδίου στους οικονομικούς μετανάστες, η οποία συνίσταται στη διανομή και συμπλήρωση 1064 ερωτηματολογίων ημιδομημένων, με κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις κατανεμημένες σε δύο διαφορετικά ερωτηματολόγια, σύμφωνα με τα δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης που ήδη παρουσιάσαμε. Η χρήση δύο διαφορετικών ερωτηματολογίων έγινε για λόγους οικονομίας και διευκόλυνσης της διακίνησής του, καθότι ένα ενοποιημένο ερωτηματολόγιο θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο και μεγάλο στη συμπλήρωση από αυτούς τους πληθυσμούς.

Στην παρούσα έρευνα ρωτήθηκαν τόσο νόμιμοι μετανάστες όσο και μετανάστες που δεν έχουν πρόσβαση στο επίσημο σύστημα. Ωστόσο αυτός ο διαχωρισμός αναλύεται κυρίως σε άλλο άρθρο σε σχέση με την αγορά εργασίας (Δημιουλιάς 2006). Στο παρόν άρθρο, και εξαιτίας της πληθώρας στοιχείων στα οποία δεν μπορούμε εδώ να αναφερθούμε, εξετάζονται μόνο οι μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών, και συγκεκριμένα η οικογενειακή συνένωση και η εκπαίδευση των παιδιών στο ελληνικό σχολείο, οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις και η σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες μόνο των νόμιμων μεταναστών, αφού σε αυτούς εφαρμόζεται η οικογενειακή συνένωση. Προσεγγίζοντας τους μετανάστες διαπιστώσαμε ότι η οικογενειακή τους ζωή χαρακτηρίζεται πολύ συχνά από μια ποικιλία ιδιαίτερων συνθηκών ζωής που προβάλλει δυσκολίες στην έρευνα πεδίου. Όμως για να συλλέξουμε αυτές τις διαφορετικές πληροφορίες της ζωής τους χρειάστηκε μία *ad hoc* κατηγοριοποίηση των περιπτώσεων που συναντήσαμε στο πεδίο. Για το λόγο αυτόν κατασκευάσαμε τρεις μεγάλες κατηγορίες οικογενειακής ζωής, που να εμπλέκουν κατά το δυνατόν τόσο τη χώρα καταγωγής όσο και τη χώρα υποδοχής:

- η πρώτη κατηγορία αναφέρεται στους μετανάστες που έχουν οικογένεια εγκατεστημένη στην Ελλάδα (σύζυγο και/ή παιδιά και/ή γονείς στην Ελλάδα) και που έχουν πραγματοποιήσει οικογενειακή συνένωση·

- η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στους μετανάστες που έχουν οικογενειακά πρόσωπα εγκατεστημένα στη χώρα καταγωγής· και

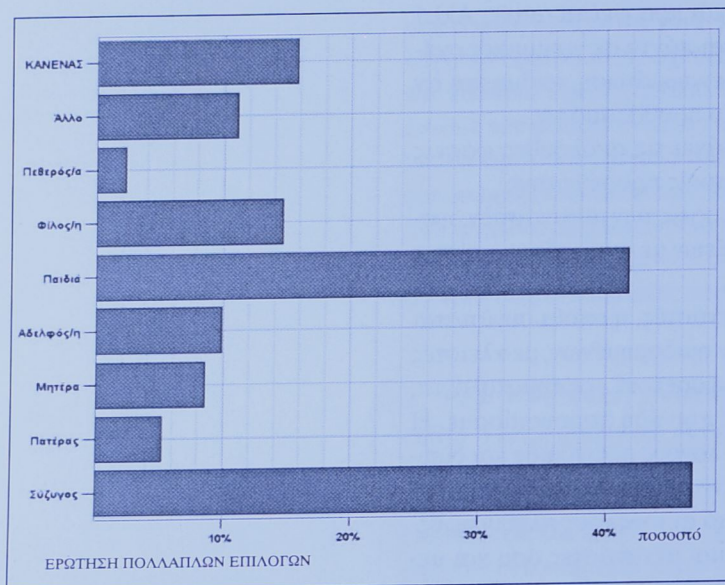
- η τρίτη κατηγορία αναφέρεται στους μετανάστες που δεν έχουν ακόμη οικογένεια ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε και στη χώρα καταγωγής τους.

Με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση, αναλύσαμε την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών και αποκομίσαμε την εικόνα που ακολουθεί.

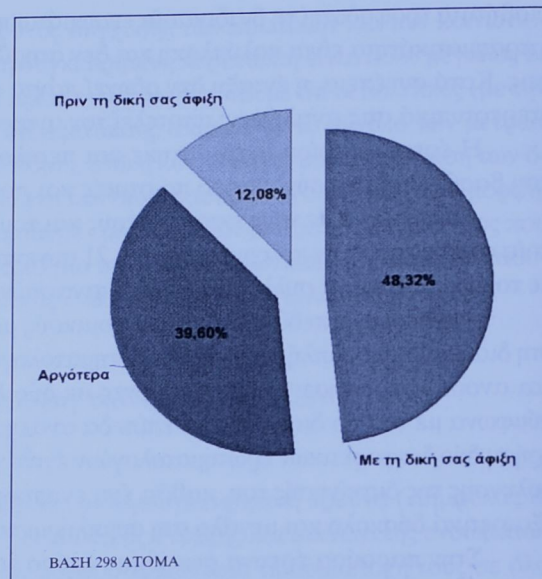
Η οικογενειακή συνένωση

και η εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών

Από την έρευνα προκύπτει ότι το 46,8% κατοικεί μαζί με τον/τη σύζυγο, το 41,8% κατοικεί μαζί με τα παιδιά, περίπτωση στην οποία η μεγάλη τους πλειοψηφία κατοικεί με 1-2 παιδιά (88,7%), το 15,8% δηλώνει ότι ζει μόνο του, ενώ το 14,7% με τον/τη φίλο/η.



Δ1. Με ποιους συγκατοικείτε;



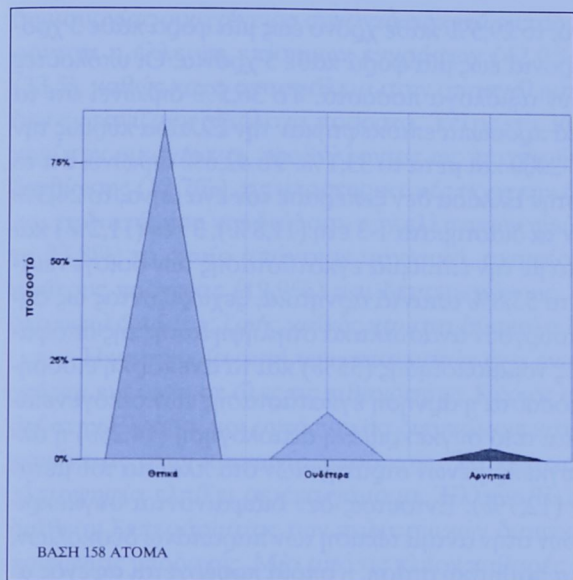
Δ2. Πότε εγκαταστάθηκε η οικογένειά σας στην Ελλάδα;

Το 48,3% του δείγματος των μεταναστών δήλωσε ότι η οικογένειά τους εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα με τη δική τους άφιξη, το 22,2% αργότερα και, τέλος, το 12,1% εγκαταστάθηκε πριν τη δική τους άφιξη.

Πιο συγκεκριμένα, το 42,2% εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα μεταξύ 1996 και 2000, το 36,4% μεταξύ 1991 και 1995, το 12,1% μετά από το 2000, ενώ το 9,4% πριν το 1990. Το 58,4% αυτών που έχουν εγκαταστήσει την οικογένεια στην Ελλάδα πιστεύει ότι η νομοθεσία περί οικογενειακής συνένωσης τους βοήθησε να εγκατασταθούν με την οικογένειά τους στην Ελλάδα. Αναφορικά με την αξιολόγηση της νομοθεσίας περί οικογενειακής συνένωσης, το 59,1% την κρίνει θετικά, καθώς και δεν θεωρεί ότι τούτη βαρύνεται από σοβαρά προβλήματα που θα έπρεπε να διορθωθούν, σε αντίθεση με το 40,9%, που πιστεύει ότι η νομοθεσία παρουσιάζει προβλήματα τα οποία πρέπει να διορθωθούν. Επισημαίνοντας τα προβλήματα, το 52,5% επικεντρώνεται σε προβλήματα γραφειοκρατικού χαρακτήρα, το 16,7% σε οικονομικού χαρακτήρα, το 14,2% χαρακτηρίζει το νομοθετικό πλαίσιο αυστηρό. Επιπλέον, σε πολύ μικρότερα ποσοστά αναφέρονται στην αδυναμία πρόσβασης στο δικαίωμα της οικογενειακής συνένωσης, καθώς και στην κακή σχέση με τις αρμόδιες δημόσιες υπηρεσίες. Το 87,7% του δείγματος μας δηλώνει ευχαριστημένο που ζει στην Ελλάδα με την οικογένειά του.

Ως προς τις κοινωνικές επαφές της οικογένειας, το 47,9% συμμετέχει συχνά με την οικογένεια σε διάφορες εκδηλώσεις στην Ελλάδα, το 28,7% σπάνια, ενώ το 23,3% καθόλου. Πιο αναλυτικά, διευκρινίζεται ότι το 45,7% συμμετέχει σε θρησκευτικές εκδηλώσεις, το 31,9% σε κοινωνικές-ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, το 13,8% σε πολιτισμικές, ενώ σε πολύ μικρότερα ποσοστά αναφέρονται οι σχολικές και οικογενειακές εκδηλώσεις.

Σε σχέση με την εκπαίδευση των παιδιών τους, επισημαίνεται το γεγονός ότι το 84,8% κρίνει θετικά τη φοίτηση των παιδιών τους σε ελληνικά σχολεία. Οι μετανάστες μάλιστα επιδεικνύουν ιδιαίτερο ζήλο σε σχέση με τη φοίτηση και τις σπουδές των παιδιών τους στο ελληνικό σχολείο, αξιολογώντας ότι αυτός είναι ο μοναδικός δρόμος για αναρριχηθούν τα παιδιά τους κοινωνικά και

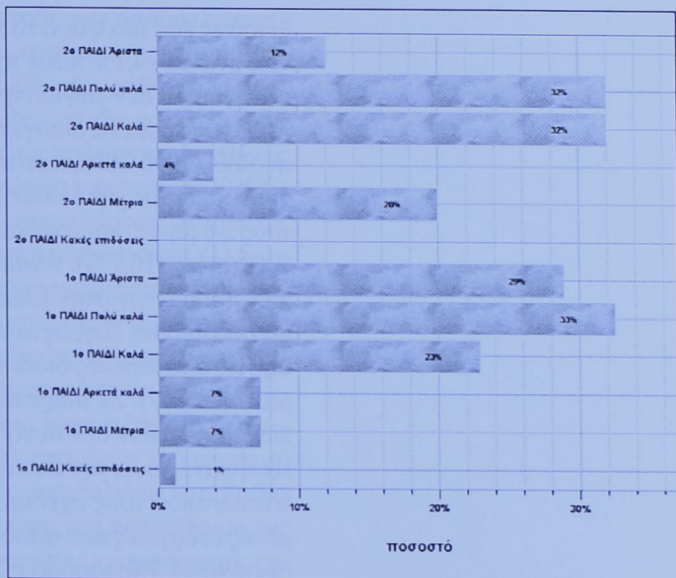


Δ3. Πώς βλέπετε το γεγονός ότι το/τα παιδιά σας πηγαίνουν σε ελληνικό σχολείο;

οικονομικά στην Ελλάδα. Για τους περισσότερους μάλιστα, ακόμη και αν δεν σκέφτονται να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα αυτοί οι ίδιοι, η σκέψη αυτή δεν ισχύει για τα παιδιά τους. Τέλος, η επίδοση των παιδιών για την πλειοψηφία αυτών είναι καλή έως άριστη.

Όπως βλέπουμε από μία πρώτη εικόνα, οι μετανάστες είναι καλά δομημένοι ως προς το οικογενειακό τους περιβάλλον. Θα λέγαμε ότι η εικόνα που επιδεικνύουν είναι μια πλήρης οικογενειακή ενσωμάτωση, επιλέγοντας να κάνουν οικογένεια, να κάνουν παιδιά, να τα στείλουν στο ελληνικό σχολείο, να φτιάξουν πλάνο σε σχέση με το μέλλον τους, μερικές φορές να τους αγοράζουν σπίτι για να μείνουν· γενικότερα, υπάρχει μία πλήρης μίμηση των βασικών αξιών της μέσης ελληνικής οικογένειας, με ένα χαρακτηριστικό ετεροχρονισμού. Αυτή είναι η εικόνα της ελληνικής πυρηνικής οικογένειας στην αρχή της δόμησής της στον αστικό χώρο τις δεκαετίες του '60, '70 και '80, μετά την εγκατάλειψη της υπαίθρου χώρας, ενώ αναμφισβήτητα δεν συναντάει τη σημερινή αστική ελληνική οικογένεια. Οι μετανάστες κινούνται πολύ περισσότερο με βάση πιο παραδοσιακές αξίες, αφού κατά κανόνα προέρχονται από χώρες με δομές πιο παραδοσιακές. Η πραγματικότητα αυτή των μεταναστών ενδυναμώνει τον κοινωνικό δεσμό και τους προστατεύει από μια «εύκολη» ή «δεδομένη» περιθωριοποίηση. Επίσης, δημιουργεί αναμφισβήτητα, σε συνδυασμό με τις ισχυρές κοινωνικές σχέσεις που θα δούμε παρακάτω, ένα μικρόκοσμο κοινωνικής και πολιτισμικής αναφοράς, που λειτουργεί στις περισσότερες περιπτώσεις άψογα στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η κατηγορία μεταναστών παραπέμπει σε ό,τι βρίσκεται πιο κοντά στα πρότυπα της κοινωνίας υποδοχής. Θα δούμε ότι οι άλλες δύο κατηγορίες μεταναστών, ως προς τις οικογενειακές δομές, βρίσκονται σε δυσχερέστερη θέση, χωρίς όμως να αντιμετωπίζουν και αυτές άλυτα προβλήματα.

Για τους μετανάστες που έχουν οικογένεια στη χώρα καταγωγής, μεταξύ των προσώπων που είναι εγκατεστημένα στη χώρα καταγωγής αναφέρονται η μητέρα, ο πατέρας, αδελφός/ή, πεθερός/ά, τα παιδιά και, τέλος, ο/η σύζυγος. Στο ερώτημα κάθε πότε τους βλέπουν, το 33,3% του δείγματος τους συναντά κάθε έ-



Δ4. Πώς πηγαίνει το 1ο + 2ο παιδί σας στο σχολείο ως προς τις επιδόσεις του;

ξι μήνες έως μία φορά το χρόνο, το 29,5% κάθε χρόνο έως μία φορά κάθε 3 χρόνια, ενώ το 19,1% κάθε τρία χρόνια έως μία φορά κάθε 5 χρόνια. Οι υπόλοιπες κατηγορίες δεν συγκεντρώνουν αξιόλογα ποσοστά. Το 36,5% δηλώνει ότι τα προαναφερόμενα οικογενειακά πρόσωπα επισκέφτηκαν την Ελλάδα κυρίως την περίοδο 1996-2000, και από το 2000 και μετά το 33,1%. Το 42,6% δηλώνει ότι το χρονικό διάστημα επίσκεψης στην Ελλάδα δεν ξεπέρασε τον ένα μήνα, το 24,3% τους 2-6 μήνες, και ακολουθούν τα διαστήματα 1-3 έτη (11,8%), 3 έτη (11,2%) και 7-12 μήνες (10,1%). Αναφορικά με την επιθυμία εγκατάστασης των οικογενειακών προσώπων στην Ελλάδα, το 53,8% απαντά αρνητικά, ξεχωρίζοντας ως σημαντικότερους λόγους που λειτουργούν ανασταλτικά στη λήψη αυτής της απόφασης τις απαιτητικές διαδικασίες νομιμοποίησης (35%) και τα ανεπαρκή εισοδήματα (22,8%). Σε μικρότερα ποσοστά η άρνηση εγκατάστασης των οικογενειακών προσώπων δεν συνοδεύεται από συγκεκριμένη αιτιολόγηση (14,2%) ή άλλοτε φανερώνει την έλλειψη συγκεκριμένων στρατηγικών στα πλαίσια του μεταναστευτικού τους σχεδιασμού (12,7%). Εντούτοις δεν διαφαίνονται συγκεκριμένες ενέργειες που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των παραπάνω δυσκολιών, αφού το 44,3% παρουσιάζει μια παθητική στάση, η οποία προέρχεται αφενός από την άγνοια επί των διαδικασιών που θα έπρεπε να ακολουθηθούν και αφετέρου από την αδυναμία πρόσβασης στις αρμόδιες υπηρεσίες. Ωστόσο το 71,1% δηλώνει ικανοποίηση με τον τρόπο που ζει στην Ελλάδα.

Όπως βλέπουμε, αυτή η κατηγορία παρουσιάζει κάποιες αξιοπρόσεκτες αντιφάσεις. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η διάσπαση της οικογένειας, γεγονός που αφαιρεί τη δυνατότητα από αυτούς τους μετανάστες να αναπτύξουν ένα πιο οργανωμένο μεταναστευτικό σχέδιο και μακροπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα να το βάλουν σε εφαρμογή. Αυτοί οι μετανάστες διακατέχονται από την ανάγκη οργάνωσης του σήμερα, ακόμη και αν αυτό διαιωνίζεται για ολόκληρες δεκαετίες. Πρόκειται για έναν πληθυσμό ο οποίος απολαμβάνει κάποια προνόμια στην αγορά εργασίας και ως τέτοιος υπάρχει, αλλά δεν αναπτύσσει εύκολα μια εκτεταμένη κοινωνικότητα, όπως η προηγούμενη ομάδα, δεν πλέκει εύκολα έναν ισχυρό κοινωνικό δεσμό, κάτω από την ουτοπία της μεσοπρόθεσμης αναχώρησης. Έχει πολύ λιγότερες φιλοδοξίες από την προηγούμενη ομάδα και οπωσδήποτε δεν απολαμβάνει την οικογενειακή ενσωμάτωση της προηγούμενης ομάδας. Σημείο αναφοράς αυτών των μεταναστών παραμένει η χώρα καταγωγής. Το ποσοστό που επιθυμεί να φέρει την οικογένειά του στην Ελλάδα είναι αρκετά σημαντικό, πλησιάζει το 50%, αλλά υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών που δεν επιδιώκουν κάτι τέτοιο και που κατ' αποτέλεσμα τους χαρακτηρίζει η προσωρινότητα. Αυτός ο πληθυσμός συναντά τις μεγαλύτερες δυσκολίες στο να ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία, αν και τις περισσότερες φορές είναι πολύ καλά συνδεδεμένος με κάποιο εργασιακό περιβάλλον και ενταγμένος στην αγορά εργασίας. Μια ενδιαμέση εικόνα με πολλά πλεονεκτήματα αλλά και δυσκολίες παρουσιάζει η επόμενη κατηγορία, των μεταναστών χωρίς οικογένεια.

Ιδιαίτερη εικόνα παρουσιάζουν οι άγαμοι μετανάστες. Αναφορικά με αυτή την κατηγορία που ζει στην Ελλάδα, το 63,7% επιθυμεί να αποκτήσει οικογένεια στη χώρα υποδοχής και, πιο συγκεκριμένα, αυτή η οικογένεια να γίνει με Έλληνα/Ελληνίδα (70,2%). Αυτή η δήλωση ισοδυναμεί με σαφή επιθυμία όχι μόνο ένταξης αλλά και ενσωμάτωσης. Στους λόγους αυτής της επιλογής υπερισχύει το κριτήριο της ποιότητας του ήθους του Έλληνα/της Ελληνίδας. Αντίθετα, το 29,8% απαντά αρνητικά, τονίζοντας ως ιδιαιτερότητα την πολιτισμική ετερότητα. Βέβαια, σύμφωνα με τις απαντήσεις του δείγματός μας, η επιθυμία

δημιουργίας οικογένειας συναντά αρκετά εμπόδια, μεταξύ των οποίων αναφέρονται: η έλλειψη επίσημων εγγράφων (42,0%), τα ανεπαρκή εισοδήματα (33,5), καθώς και η ανασφάλεια στην απασχόληση (17,3%). Οι υπόλοιποι λόγοι δεν εμφανίζουν αξιολογικά ποσοστά. Τέλος, το 36,7% θεωρεί ότι η Ελλάδα ευνοεί την οικογένεια, προβάλλοντας ως επιχειρήματα τις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης (12,7%), τις υποστηρικτικές προς την οικογένεια υπηρεσίες (20,4%) και τη διατήρηση και διάδοση των ελληνικών ηθών και παραδόσεων. Αντίθετα, το 33,8%, το οποίο απάντησε αρνητικά, αναφέρεται πρωτίστως στην έλλειψη κράτους πρόνοιας (19,9%) και δευτερευόντως, σε πολύ μικρότερα ποσοστά, στο υψηλό κόστος ζωής καθώς και στα δύσκολα ζητήματα της νομιμοποίησης.

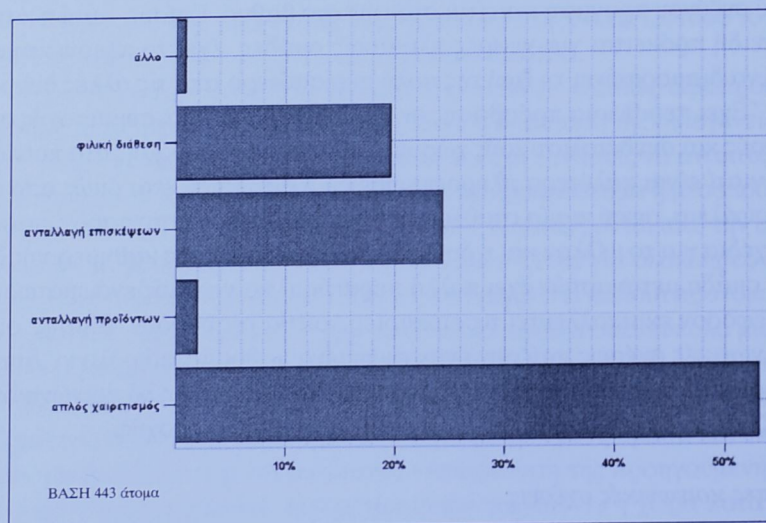
Η κατηγορία αυτή των μεταναστών έχει ένα μεγάλο προνόμιο: είναι ανοιχτή και ευέλικτη σε όλες τις πιθανότητες. Κύριος στόχος της είναι να εγκατασταθεί στην Ελλάδα, και αυτό που θα διευκόλυνε κάτι τέτοιο είναι η δημιουργία οικογένειας στην κοινωνία υποδοχής. Το γεγονός μάλιστα ότι η συντριπτική πλειοψηφία ελπίζει σε ένα γάμο με Έλληνα/Ελληνίδα υποδηλώνει μια βαθιά διάθεση ξεπεράσματος των πολιτισμικών διαφορών προς την κατεύθυνση της κοινωνίας υποδοχής. Μία από τις πλέον καθαρές διαδικασίες ενσωμάτωσης εκφράζεται μέσα από τους μικτούς γάμους, όπου η αποδοχή της κουλτούρας του εθνικού συζύγου πραγματοποιείται στον ύψιστο βαθμό. Επίσης, αυτή η κατηγορία, επειδή πρόκειται για νεαρές ηλικιακές ομάδες, έχει το πλεονέκτημα να μπορεί να διαμορφώνει τη ζωή της πολύ περισσότερο από τις άλλες δύο κατηγορίες. Έχει περιθώρια πρόσβασης σε καλύτερη μόρφωση, συμμετοχής σε εργασιακούς και συνδικαλιστικούς χώρους, καλύτερης πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά γιατί είναι καλύτερα πληροφορημένη. Χαρακτηρίζεται όμως από έντονη ανασφάλεια, αφού καμία σταθερά δεν την προστατεύει στο παρόν, παρά μόνο τα σχέδια για το μέλλον και η δυνατότητα οργάνωσης της καθημερινής ζωής. Αυτή η ομάδα μεταναστών έχει πολλά περιθώρια κοινωνικής ενσωμάτωσης, εάν και εφόσον εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες που θα της δοθούν. Επίσης, οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις παίζουν έναν αυξημένα καθοριστικό ρόλο γι' αυτή την κατηγορία. Ελλείπει οικογένειας, αποτελούν το βασικό μοχλό κοινωνικοποίησης μαζί με το εργασιακό περιβάλλον στην κοινωνία υποδοχής.

Οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις

Το θέμα του κοινωνικού δεσμού, ή, με άλλα λόγια, των κοινωνικών σχέσεων, είναι από τα σημαντικότερα για τις διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης, όταν μάλιστα οι επίσημες και κρατικές πολιτικές εμφανίζονται πολύ αδύναμες ως προς αυτό τον άξονα. Πρέπει να πούμε ότι η ενδυνάμωση του κοινωνικού δεσμού και της συνοχής αφορούν και επηρεάζονται από το σύνολο των κοινωνικών πολιτικών του ελληνικού κράτους πρόνοιας, και άρα δεν αφορούν μόνο στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς αλλά στο σύνολο των πληθυσμών μιας κοινωνίας, εθνικών και μη. Το θέμα λοιπόν των άτυπων σχέσεων αποτελεί τον αντισταθμιστικό πόλο δράσης και στρατηγικής των επίσημων πολιτικών, και σε αυτές τις σχέσεις εναποτίθενται μία σειρά από λειτουργίες και μηχανισμούς ένταξης και ενσωμάτωσης. Πρέπει, επίσης, να πούμε ότι από μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί για τους μετανάστες σε άλλες χώρες, κυρίως τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών της Δυτικής Ευρώπης, φαίνεται ότι οι κοινωνικοί τους δεσμοί είναι ισχυροί, και είναι αυτοί οι δεσμοί μαζί με τη μεταναστευτική στρατηγική που τους βοηθούν να παραμένουν ενταγμένοι στην κοινωνία υποδοχής. Εδώ πρέπει

να σημειώσουμε ότι αυτή η πραγματικότητα έχει καταγραφεί ξεκάθαρα και στις παραδοσιακές χώρες μετανάστευσης, όπως είναι η Γαλλία (Papadopoulou 1994).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις, θα δούμε πώς λειτουργούν οι μετανάστες στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, στις μεταξύ τους σχέσεις και στις σχέσεις τους με τους Έλληνες και τον κοινωνικό περίγυρο. Μια σειρά από είκοσι ερωτήσεις αποτυπώνουν τις κοινωνικές σχέσεις των μεταναστών στην Ελλάδα, φιλίες και γειτονία, και δώδεκα ερωτήσεις αποτυπώνουν τη σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες. Στην ερώτηση «Γνωρίζετε τους γείτονές σας;» το 84,5% των ερωτηθέντων λένε ναι και μόνο το 15,2% απαντά ότι δεν τους γνωρίζουν. Βλέπουμε δηλαδή ότι υπάρχει ένα γενικό ενδιαφέρον για το περιβάλλον στο οποίο κατοικούν, αν και προσπαθούν να περάσουν απαρατήρητοι. Στην ερώτηση «Εάν ναι, τι σχέση διατηρείτε με τους γείτονές σας;» το 53% δηλώνουν ότι έχουν έναν απλό χαιρετισμό, το 24,4% δηλώνουν ότι κάνουν ανταλλαγή επισκέψεων, το 19,6% δηλώνουν ότι υπάρχει φιλική διάθεση με τους γείτονες, το 2% δηλώνουν ότι κάνουν ανταλλαγή προϊόντων και το 0,9% δηλώνουν κάτι άλλο. Υπάρχει μία διάθεση επικοινωνίας, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις παραμένει σε ένα επίπεδο τυπικής κοινωνικής επαφής.



Δ5. Τι σχέση διατηρείτε με τους γείτονές σας;

Στην κρίσιμη ερώτηση «Υπήρξαν ή υπάρχουν συγκρούσεις λόγω διαφορετικής εθνικότητας ή θρησκείας;» το 79% έδωσε αρνητική απάντηση, ενώ μόνο το 21% δηλώνει ότι έχει συγκρούσεις με τους γείτονές τους. Βλέπουμε ότι η παραπάνω εικόνα της τυπικής κατά βάση επαφής συνοδεύεται επίσης και από την αποφυγή συγκρούσεων. Στους λόγους αυτών των συγκρούσεων ή μη συγκρούσεων αναφέρεται από το 51% ότι δεν έχουν συγκρούσεις γιατί δεν δίνουν δικαιώματα και ασχολούνται με την οικογένειά τους, και το 19% ότι έχουν απλά καλή συγκατοίκηση. Στις μη συγκρούσεις, το 3,1% αναφέρεται στην εξοικείωση των Ελλήνων με τους ξένους. Τώρα, αυτοί που έχουν συγκρούσεις δηλώνουν κατά 20,7% ως λόγο το ρατσισμό και την ξενοφοβία, το 2,6% ότι δεν καταλαβαίνουν γιατί υπάρχουν συγκρούσεις, το 2,8 δίνει μία άλλη απάντηση και, τέλος, το 0,4% δηλώνει ότι φταίει το κράτος, η γραφειοκρατία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Επίσης, πολύ ισχυρές φαίνονται οι φιλικές σχέσεις. Αναζητήσαμε τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις τους με βάση τη φιλία. Στην ερώτηση «Έχετε φίλους εκτός οικογένειας στην Ελλάδα;» το 95,8% απαντά θετικά και μόνο το 4,2% δηλώνει πως δεν έχουν. Στην ερώτηση «Πόσο συχνά τους συναντάτε;» το 31,1% απαντά κάθε μέρα, το 22,8% απαντά περισσότερες φορές μέσα στην εβδομάδα, το 21,8% απαντά μία φορά τη βδομάδα, το 16,8% απαντά περισσότερες φορές μέσα στο μήνα, το 3,2% απαντά μία φορά το μήνα, το 2,4% απαντά κάθε 3 μήνες και το 2% απαντά σπανιότερα από κάθε 3 μήνες. Βλέπουμε ότι οι σχέσεις είναι πολύ πυκνές και δυνατές και επιβεβαιώνουν κατά κάποιον τρόπο την αρχική παρατήρηση για τους ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς των μεταναστευτικών πληθυσμών. Στην ερώτηση «Ποιες δραστηριότητες μοιράζεστε μαζί τους;» έχουμε καταγράψει τις τρεις πρώτες σε ιεραρχία δραστηριότητες και εδώ παρουσιάζουμε την πρώτη. Ως πρώτη δραστηριότητα λοιπόν το 67,9% δηλώνει τη διασκέδαση και τον ελεύθερο χρόνο, το 15,1% τις κοινωνικές δραστηριότητες, το 10,1% το χώρο εργασίας, το 1% τη συγκατοίκηση, το 0,8% τις θρησκευτικές δραστηριότητες, και ένας δηλώνει τις πολιτισμικές δραστηριότητες γενικότερα. Εάν ερμηνεύσουμε τις κοινωνικές σχέσεις, γειτονία και φιλία, σε συνδυασμό με την εικόνα που αποκομίσαμε από τους μετανάστες σε σχέση με την οικογενειακή συνένωση και τη σταθερότητα στην κατοικία και τη γεωγραφική περιοχή όπου διαμένουν (Παπαδοπούλου 2006: 327-329), θα διαπιστώσουμε ότι οι μετανάστες στην Περιφέρεια Αττικής χαρακτηρίζονται από μια ανάγκη σταθερότητας και ισορροπίας, όπου ο κεντρικός μοχλός ύπαρξής τους ξεκινάει από τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, αλλά προσλαμβάνει όλα τα χαρακτηριστικά μιας ολοκληρωμένης κοινωνικοποίησης, με τη συμμετοχή τους σε όλο το φάσμα των κοινωνικών θεσμών. Αυτή η πραγματικότητα αναιρεί σε μεγάλο βαθμό τα στερεότυπα περί «μετανάστη-εργάτη-επισκέπτη», πρότυπα που χαρακτήρισαν τα μεταναστευτικά ρεύματα της Ευρώπης, και δη της Γερμανίας, τη δεκαετία του '60. Αν και η Ελλάδα αποτελούσε και αποτελεί «πέρασμα» για μια σημαντική κατηγορία μεταναστών, υπάρχει ωστόσο μια δεύτερη κατηγορία, πιο σημαντική σε μέγεθος, που ήρθε για να παραμείνει στην Ελλάδα και υιοθετεί όλες εκείνες τις νόρμες και τις κοινωνικές επιταγές που θα της το επιτρέψουν. Η έρευνα πεδίου αποδεικνύει ότι, όταν ξεπεραστούν τα εμπόδια της νομιμοποίησης, που είναι πολύ σημαντικά, τότε η συμμετοχή στην ελληνική κοινωνία πλησιάζει πολύ τα ελληνικά πρότυπα μιας άλλης εποχής, εκείνης της εγκατάστασης των αγροτικών πληθυσμών στον αστικό χώρο. Και επειδή στην Ελλάδα οι δύο διαδικασίες, εσωτερική μετανάστευση και εξωτερική μετανάστευση αποδοχής, δεν απέχουν χρονικά πάνω από τριάντα με σαράντα χρόνια, ή μία γενιά, οι μετασχηματισμοί της ελληνικής κοινωνίας είναι ταχύτατοι, συγγενείς και αλληλοσυμπληρούμενοι. Προς την κατεύθυνση αυτή, δεν είναι τυχαία η πραγματοποίηση πολλών μικτών γάμων, κυρίως στην υπαίθρο χώρα, όπου φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο κοινωνικός δεσμός, όπου δεν μπόρεσε να ανανεωθεί μέσα από τους γηγενείς πληθυσμούς, ανανεώθηκε μέσα από πολιτισμικές μίξεις με τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Είναι γνωστό ότι η Ελλάδα, όπως παλιότερα και η Κεντρική Ευρώπη, χαρακτηρίζεται από πολύ χαμηλή γεννητικότητα, αλλά και από πολύ χαμηλή γαμλιότητα. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται να ανατρέπονται, ή σε κάθε περίπτωση να επηρεάζονται, από τη μεταναστευτική παρουσία, όπου η κοινωνία αναζητά πλέον τις δικές της διεξόδους.

Αυτή η εικόνα για τις σχέσεις των μεταναστών και την κοινωνική τους ζωή συμπληρώνεται με το επόμενο υποκεφάλαιο, όπου διερευνώνται σε ένα

μακροεπίπεδο οι σχέσεις τους με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες. Αυτή η καθαρά αξιακή διερεύνηση θεωρούμε ότι αποτέλεσε το ιδεολογικό και ηθικό υπόβαθρο της μετακίνησής τους, που είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνο για τις σημαντικές αποφάσεις, συμπεριφορές και στάσεις τους κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Ελλάδα.

Η σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες

Πρέπει να τονίσουμε εξαρχής ότι οι ερωτήσεις που εντάσσονται σε αυτή την ενότητα είναι όλες εξαιρετικά κρίσιμες, γιατί αποτελούν τις ερωτήσεις-κλειδιά της ένταξης και της ενσωμάτωσης. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι διαδικασίες αυτές εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις στάσεις, τις αντιλήψεις και το περιεχόμενο που δίνουμε στη διαμονή μας σ' ένα χώρο. Το αξιακό υπόβαθρο παίζει καθοριστικό ρόλο στην παράμετρο προς ποια κατεύθυνση θα πάνε τα πράγματα με όρους ατόμου αλλά και με όρους ομάδας. Με όρους συμβολικούς, υπάρχουν δύο ερωτήσεις οι οποίες, ως αποτέλεσμα, καταγράφουν τη διάθεση για ένταξη και ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία.

Στην ερώτηση λοιπόν «Επιλέξατε συνειδητά την Ελλάδα για χώρα μετανάστευσης;» το 69,6% απαντά θετικά. Στην ερώτηση «Εάν ναι, για ποιο λόγο ήρθατε στην Ελλάδα;» το 61,6% δηλώνει για λόγους οικονομικούς και ανεύρεσης εργασίας, το 13,9% δηλώνει για «άλλους» λόγους, το 9,2% δηλώνει για λόγους προσωπικών και για οικογενειακή συνένωση, το 7,2% δηλώνει για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ασφάλεια και καλύτερο μέλλον, το 4,7% δηλώνει για λόγους γεωγραφικής εγγύτητας, το 1,9% δηλώνει για λόγους πολιτισμικής συγγένειας, το 0,8% δηλώνει λόγους θρησκευτικών και το 0,6% δηλώνει για λόγους υγείας. Στην ερώτηση «Εάν όχι, κάτω από ποιες συνθήκες βρεθήκατε στην Ελλάδα;» οι περισσότερες απαντήσεις είναι στο «άλλο» ποσοστό 30,5%. Ακολουθεί ένα 22,7% που δηλώνει την οικογενειακή συνένωση, ένα 13% που δηλώνει ότι είχαν μία άλλη χώρα ως πρώτο προσορισμό, ένα 9,7% που δηλώνει τον παράγοντα τύχη, ένα 5,8% δηλώνει την οικονομική αστάθεια στη χώρα προέλευσης, ένα 5,2% δηλώνει την ανεύρεση εργασίας από τύχη και τη γεωγραφική εγγύτητα, το 3,9% δηλώνει την πολιτική αστάθεια στη χώρα προέλευσης και το 1,3% δηλώνει αντίστοιχα το πολιτικό άσυλο, τη φοίτηση σε ελληνικό πανεπιστήμιο και ότι είχαν πληροφορίες ότι στην Ελλάδα είναι εύκολη η άδεια παραμονής. Οι απαντήσεις του «άλλου» στη συγκεκριμένη ερώτηση συγκεντρώνονται κυρίως στο ότι «ήρθα για διακοπές και έμεινα» και φυσικοί παράγοντες στη χώρα τους (π.χ. σεισμός).

Η ερώτηση «Τώρα που ζείτε στην Ελλάδα σάς αρέσει αυτό το γεγονός;» δίνει ως αποτέλεσμα μία συντριπτική θετική απάντηση, σε ποσοστό 82,1%. Στη μία από τις δύο πολύ κρίσιμες ερωτήσεις για την ενσωμάτωση, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, «Σκέφτεστε να εγκατασταθείτε μόνιμα στην Ελλάδα;», οι απαντήσεις είναι εντυπωσιακά μοιρασμένες, με το ναι σε ποσοστό 52%. Στην επίσης κρίσιμη ερώτηση «Από ποιους παράγοντες εξαρτάται αυτή σας η απόφαση;» (αναφέρετε το ανώτερο τους κυριότερους πέντε παράγοντες): ως προς τον πρώτο δηλωθέντα παράγοντα οι απαντήσεις διακρίνονται σε θετικές και αρνητικές. Συνολικά, το 44,6% δίνει θετικό περιεχόμενο, το 34% αρνητικό και το 21,3% το «άλλο». Στους θετικούς παράγοντες προβάλλονται η νομιμοποίηση (12,4%), η εύρεση εργασίας (11,8%), οι συνθήκες ζωής στην Ελλάδα (8,1%), η συνήθεια (6,8%), η οικογενειακή συνένωση και οι φίλοι (4,1%), οι συνθήκες ζωής στη χώρα καταγωγής (1,2%), και ένας δηλώνει την υγεία. Στους αρνητι-

κούς παράγοντες προβάλλονται η άρνηση νομιμοποίησης (10,5%), η οικογένεια εγκατεστημένη στη χώρα καταγωγής (7,4%), η έλλειψη εργασίας (5,6%), η νοσταλγία για την πατρίδα (3,7%), οι καλές συνθήκες στη χώρα προέλευσης (2,3%), οι οικονομικοί λόγοι (1,9%), ο ρατσισμός και οι διακρίσεις (1,4%), η παρουσία στη χώρα καταγωγής (0,6%), οι κακές συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα (0,4%), και ένας δηλώνει ότι χρησιμοποιεί την Ελλάδα ως πέρασμα για άλλη χώρα. Ως προς τον δεύτερο, τον τρίτο, τον τέταρτο και τον πέμπτο δηλωθέντα παράγοντα, οι απαντήσεις είναι κοινές για τους παράγοντες με διαφορετική συμμετοχή των ερωτηθέντων και διαφορετικά ποσοστά.

Στη δεύτερη κρίσιμη ερώτηση για την ενσωμάτωση, «Θα θέλατε να ζήσετε μόνιμα στην Ελλάδα;», η πλειοψηφία (57,1%) απαντάει θετικά. Ο συνδυασμός αυτών των δύο ερωτήσεων, «σκέφτεστε» και «θα θέλατε να ζήσετε μόνιμα στην Ελλάδα» δείχνει, κατά την άποψή μας, τη ύπαρξη δυναμικής ενσωμάτωσης ή την ανυπαρξία. Η ενσωμάτωση, διαδικασία πολύπλοκη που αναπτύσσεται μέσα στο χρόνο και κρίνεται από μία πληθώρα παραμέτρων, δεν μπορεί να είναι δεδομένη και ανεξάρτητη από τη μεταναστευτική στρατηγική. Αυτή η στρατηγική αποτυπώνεται στις προθέσεις και τον προγραμματισμό του μετανάστη όντας πλέον στη χώρα υποδοχής. Το ξεκάθαρο παράδειγμα αυτής της διαδικασίας αποτυπώνεται στην κοινωνικοποίηση των παιδιών της δεύτερης γενιάς, όπου μια μορφή διαδικασίας ενσωμάτωσης ξεκινάει ήδη από τη στιγμή της γέννησής τους και αργότερα της συμμετοχής τους στην κοινωνία υποδοχής που τελείται μέσα από τη συμμετοχή στο εκπαιδευτικό σύστημα. Για τους λόγους αυτούς, συνδυάζοντας τη δράση των διαφορετικών παραγόντων, βλέπουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στην Περιφέρεια Αττικής χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή διάθεση και πρόθεση να παραμείνουν στην Ελλάδα και να ενσωματωθούν, στο μέτρο που οι συνθήκες θα τους το επιτρέψουν. Εγγράφονται δε σε μια ξεκάθαρη κατά τη γνώμη μας δυναμική κατ' αρχήν ένταξης αλλά και ενσωμάτωσης, η οποία θα ολοκληρωθεί κυρίως για τα παιδιά τους αν παραμείνουν στην Ελλάδα. Βέβαια, μια τέτοια άποψη θα πρέπει να διατυπωθεί με κάθε επιφύλαξη, στο μέτρο που οι μεταναστευτικές ομάδες οπωσδήποτε κατασκευάζουν υποκειμενικές, όμως αυτή η πραγματικότητα ισχύει επίσης για τους γηγενείς πληθυσμούς με την όξυνση της φτώχειας.

Στην ερώτηση «Πιστεύετε ότι η Ελλάδα ευνοεί το μετανάστη στην εγκατάστασή του στην ελληνική κοινωνία;» η πλειοψηφία είναι αρνητική (63%). Αντίθετα με τις παραπάνω παρατηρήσεις έρχονται τα αποτελέσματα που αφορούν στην άποψη των μεταναστών για την Ελλάδα. Φαίνεται ότι η ελληνική κοινωνία δεν αποτελεί πρόσφορο και εύκολο προορισμό για το μετανάστη, και αυτό αποτυπώνεται κυρίως στις διαδικασίες νομιμοποίησής του, που δεν παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία (Δημουλάς & Παπαδοπούλου 2004, Δημουλάς 2006: 245-291). Στην ερώτηση «Εάν ναι, γιατί;» το 37,5% απαντά γιατί θέλουν να είναι νόμιμοι, το 21,9% απαντά εξαιτίας τους παρελθόντος και της ελληνικής ιδιοσυγκρασίας, το 15,6% απαντά εξαιτίας του συμφέροντος της Ελλάδας και της υποχρέωσής της απέναντι στους μετανάστες, το 9,4% επικαλείται λόγους εύρεσης εργασίας στην Ελλάδα και για να κάνουν παρουσία, και ένας πολύ μικρός αριθμός επικαλείται το «άλλο», την εκμετάλλευση και την καθημερινή ζωή. Στην ερώτηση «Εάν όχι, γιατί;» το 34,4% επικαλείται τη μη νομιμοποίηση, το 21,3% επικαλείται κάποιον άλλο λόγο, το 20% το ρατσισμό, 12,5% τη σύγχυση στην πολιτική και τους νόμους και τη γραφειοκρατία, το 2,8% απαντά ότι υπάρχει έλλειψη θέσεων απασχόλησης και ότι η Ευρώπη και η Ελλάδα δεν θέ-

λουν μετανάστες, το 1,3% επικαλείται τη μεγάλη μετανάστευση τα τελευταία χρόνια, και ένας επικαλείται τη μη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.

Στην ερώτηση «Πιστεύετε ότι οι Έλληνες θέλουν τους μετανάστες στη χώρα τους;» οι απαντήσεις είναι σχεδόν μοιρασμένες: το 54% απαντούν αρνητικά. Στην ερώτηση «Εάν ναι, γιατί οι Έλληνες θέλουν τους μετανάστες στη χώρα τους;» το 62,8% απαντά γιατί τους δίνουν φτηνά εργατικά χέρια, το 11,1% απαντά γιατί η Ευρώπη και το ελληνικό κράτος προστατεύει τους μετανάστες, το 9% απαντά γιατί οι μετανάστες δεν δημιουργούν σοβαρά προβλήματα, και ένα 5,1% απαντά για λόγους ανθρωπιστικούς. Στην ερώτηση «Εάν όχι, γιατί οι Έλληνες δεν θέλουν τους μετανάστες στη χώρα τους;» το 27,6% απαντά για λόγους προκατάληψης και ρατσισμού, το 23,5% για λόγους έλλειψης θέσεων εργασίας, το 19,5% για λόγους έλλειψης εξοικείωσης με τους μετανάστες και φόβο, το 12,1% για την αύξηση της εγκληματικότητας, και το 2,6% επειδή είναι πλέον πολλοί.

Για το τέλος αφήσαμε τη συνολική αποτύπωση των προβλημάτων του μετανάστη στην Ελλάδα, ερώτηση επαλήθευσης ερωτημάτων που έχουν τεθεί έμμεσα αλλά στοχεύουν σε μια συμπερασματική αποτίμηση. Στην ερώτηση λοιπόν «Ποια είναι τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζετε στην Ελλάδα κατά σειρά προτεραιότητας;» οι απαντήσεις που λάβαμε είναι οι ακόλουθες: τα προβλήματα που απασχολούν κατά πρώτο λόγο τους μετανάστες είναι η άδεια παραμονής και η νομιμοποίηση, που βρίσκονται στην κορυφή των απαντήσεων (ποσοστό 62,7%), και η εύρεση εργασίας (ποσοστό 40%). Ακολουθούν ο ρατσισμός και η διακριτική μεταχείριση (6,3%), κάποιιοι δηλώνουν την οικογενειακή συνένωση (4,1%), την κοινωνική ασφάλεια και την έλλειψη ενσήμων (2,6%), τη γλώσσα-εκπαίδευση των παιδιών (1,5%), και από ένας δηλώνουν την έλλειψη ενημέρωσης για τα δικαιώματά τους και την εγκληματικότητα.

Μια γενική παρατήρηση πάνω στα προβλήματα, όπως δηλώνονται εδώ από τους μετανάστες που ρωτήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, είναι ότι αυτό που απασχολεί τους μετανάστες στην Ελλάδα είναι κατά βάση η νομιμοποίησή τους. Όλα τα υπόλοιπα προβλήματα που συνδέονται με την αγορά εργασίας και την οικογενειακή συνένωση υποχωρούν ή καλύτερα εξαρτώνται από τη νομιμοποίηση και την επιτυχία της έκβασης. Πρέπει επίσης εδώ να επισημάνουμε ότι το συγκεκριμένο άρθρο επικεντρώθηκε στα θέματα οικογενειακής συνένωσης και κοινωνικών σχέσεων, το άτυπο δηλαδή κομμάτι της κοινωνικοποίησης, με το οποίο οι μετανάστες έχουν κατά κανόνα καλή σχέση και ισχυρή παρουσία μέσα από την ανάπτυξη των άτυπων δικτύων. Αντίθετα, υπάρχουν πτυχές της μεταναστευτικής παρουσίας που παρουσιάζουν κατεξοχήν αρνητική εικόνα, όπως, για παράδειγμα, η σχέση με τις δημόσιες υπηρεσίες και τα σώματα ασφαλείας, ή επίσης η θέση τους στην αγορά εργασίας, ανεξάρτητα από το μορφωτικό επίπεδο. Υπάρχουν, με άλλα λόγια, παράμετροι της κοινωνικής ένταξης που δείχνουν να παίζουν σαφή αρνητικό ρόλο και να αναστέλλουν όλες εκείνες τις θετικές λειτουργίες των άτυπων και οικογενειακών σχέσεων ως προς την ένταξη και την ενσωμάτωση των μεταναστών.

Συμπεράσματα:

από μια στερεοτυπική σε μια συμμετοχική πραγματικότητα

Οι εξελίξεις της περιόδου 1990-2007 σχετικά με τη μετανάστευση φανερώνουν τη διεύρυνση του φαινομένου της μεταναστευτικής εισροής για το σύνολο των χω-

ρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα για τις χώρες του μεσογειακού Νότου, οι εξελίξεις σχετικά με τη μετανάστευση και η σύγκριση με τις χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης θυμίζουν αντίστοιχες μεταβολές που παρατηρήθηκαν κατά το παρελθόν για μια σειρά άλλων κοινωνικοοικονομικών φαινομένων με το εξής βασικό χαρακτηριστικό: τη χρονική υστέρηση εκδήλωσης ενός φαινομένου το οποίο όμως παρουσιάζει ιδιαίτερη ένταση από τη στιγμή που εκδηλώνεται. Για παράδειγμα, τόσο η Γαλλία, παραδοσιακή χώρα μετανάστευσης και παλιά αποικιοκρατική δύναμη, όσο και η Ελλάδα, νεότερη χώρα που μετατράπηκε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών, αυτή τη στιγμή καταμετρούν το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού τους σε οικονομικούς μετανάστες.

Αναφορικά με την Περιφέρεια Αττικής, τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται εδώ έχουν αναγκαστικά έναν πιο συνολικό χαρακτήρα, αφού κάποια από αυτά προκύπτουν από το σύνολο της συγκεκριμένης έρευνας και όχι μόνο από τα δεδομένα που αναλύθηκαν στο άρθρο. Αυτή η παρατήρηση ισχύει κατά κύριο λόγο όταν εξηγήσουμε τη σχέση ένταξης και ενσωμάτωσης. Οι διαδικασίες της ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών αποτελούν μια πτυχή της κοινωνίας μας εξαιρετικά λεπτή και ευαίσθητη. Αυτές οι διαδικασίες μάς αφορούν όλους, όμως στην περίπτωση των μεταναστών λαμβάνουν ιδιαίτερο περιεχόμενο και σημασία, γιατί θεωρούνται πιο δύσκολες και καθορίζουν την παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία. Όμως η τάση δείχνει ότι οι μετανάστες συμμετέχουν ενεργά ανάλογα με τα μέσα που τους παρέχονται και πολλές φορές εκμεταλλεύονται και την παραμικρή ευκαιρία. Επίσης, για να σχετικοποιήσουμε αυτές τις διαδικασίες, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι κυρίως η ενσωμάτωση αποτελεί το βλέμμα του κυρίαρχου πάνω στον κυριαρχούμενο. Άρα είναι κατασκευασμένες διαδικασίες που εξαρτώνται απόλυτα από την υπάρχουσα συγκυρία, παγκόσμια και τοπική. Γι' αυτό την περίοδο της «ένδοξης τριακονταετίας» οι μετανάστες είχαν τα σκήπτρα της ανάπτυξης, ενώ την περίοδο της οικονομικής κρίσης και ανεργίας αποτελούν τον πονοκέφαλο των ανεπτυγμένων κοινωνιών. Σήμερα στις παραδοσιακές χώρες μετανάστευσης κανείς δεν μιλάει για ενσωμάτωση, γιατί οι ίδιοι οι μετανάστες ζουν τη δική τους πραγματικότητα πολύ μακριά από τα στερεότυπα που τους επιφυλάσσει η κοινωνία υποδοχής.

Εάν και στην Ελλάδα η παρουσία των μεταναστών είναι πρόσφατη, ωστόσο αναπτύσσει όλη εκείνη τη δυναμική για να εξελιχθεί και προς θετικές αλλά και προς αρνητικές κατευθύνσεις. Η άμεση εξάρτηση μεταξύ ένταξης και ενσωμάτωσης αποτελεί επίσης έναν τεράστιο μύθο, και αυτό γιατί πρόκειται για κατασκευές. Η πραγματικότητα είναι τόσο πολύπλοκη και πλούσια που καμία γραμμική σχέση μεταξύ τους δεν μπορεί να τις αναπαραστήσει. Η αποκαλούμενη «ένταξη» θεωρείται ο προθάλαμος και η αίθουσα αναμονής για την πολυπόθητη «ενσωμάτωση» του μετανάστη. Η πραγματικότητα όμως αποδεικνύεται πιο πολύπλοκη. Μπορεί κάποιος να ενταχθεί χωρίς ποτέ να ενσωματωθεί και να ζήσει χωρίς κανένα απολύτως πρόβλημα στην εθνική κοινωνία. Μπορεί επίσης κάποιος να ενταχθεί και σταδιακά να ενσωματωθεί γιατί οι συνθήκες τού το επιτρέπουν. Μπορεί όμως κάποιος να ζήσει πολλά χρόνια, ακόμη και δεκαετίες, στην κοινωνία υποδοχής ενσωματωμένος αλλά μη ενταγμένος σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον. Ένα τέτοιο περιβάλλον θα μπορούσε να είναι το εργασιακό ή ακόμη και το εγγύτερο κοινωνικό (π.χ. γειτονία). Επίσης, εάν δεν έχει εύκολη πρόσβαση στο σύστημα νομιμοποίησης και εργάζεται, δεν είναι ισότιμος. Το κυριότερο εμπόδιο για την ένταξη του αποδεικνύεται η νομιμοποίηση (Δημουλάς 2006: 236). Και ενώ οι υπόλοιποι παράγοντες της ένταξης και της ενσωμάτωσης δείχνουν ορ-

γανωμένοι (κατοικία, εκπαίδευση, οικογένεια, σχέσεις), η συμμετοχή του στην αγορά εργασίας είναι ημιτελής και άνιση λόγω της μη νομιμοποίησής του ή των δυσκολιών που αντιμετωπίζει κατά τη διάρκειά της. Πιστεύουμε και υποστηρίζουμε εδώ ότι η σύγχρονη ελληνική κοινωνία έχει υποχρέωση να άρει αυτές τις ανισότητες που προκύπτουν άμεσα από το σύστημα νομιμοποίησης και να προστατεύσει τις τυχόν «διαφορετικές» συμμετοχές, όποιες και αν είναι. Έχει υποχρέωση να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα τροφοδοτούν τόσο τις διαδικασίες ένταξης όσο και ενσωμάτωσης για όλους τους διαμένοντες σε μία χώρα.

Οι ενδείξεις που προέκυψαν από την έρευνα πεδίου με τις συνεντεύξεις και με τα ερωτηματολόγια μας δείχνουν ότι η πλειοψηφία των μεταναστών ήρθε με σκοπό να εγκατασταθεί και να ζήσει εδώ για μακρό χρονικό διάστημα. Πρόκειται κυρίως για οικογενειάρχες που έχουν ένα-δύο παιδιά και βρίσκονται στην πλέον παραγωγική και αναπαραγωγική φάση της ζωής τους. Από τις ενδείξεις των απαντήσεών τους προκύπτει ότι η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, και ειδικότερα στην Αττική, είναι συνειδητή και επιδιωκόμενη. Ωστόσο αυτή η αισιόδοξη προοπτική του μετανάστη ανακόπτεται, πολλές φορές ανατρέπεται και ενίοτε απειλείται από την ανασφάλεια και τη διάρρηξη που προκαλείται στην ομαλή εξέλιξη της ζωής του, εξαιτίας της έντασης των προβλημάτων απόκτησης της άδειας νόμιμης παραμονής στη χώρα και των συνακόλουθων δυσκολιών οικογενειακής συνένωσης που ανακύπτουν. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η πλειοψηφία των μεταναστών αξιολογεί ως ευνοϊκές τις συνθήκες διαβίωσης αυτών και της οικογένειάς τους στη νέα χώρα υποδοχής. Αναφορικά με την εγκατάσταση των οικογενειακών μελών στην Ελλάδα, προκύπτει ότι η νομοθεσία περί οικογενειακής συνένωσης τους βοήθησε σημαντικά, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν διαπιστώνουν ελλείψεις, οι οποίες επικεντρώνονται αφενός σε δυσκολίες οικονομικού χαρακτήρα και αφετέρου στην αδυναμία πρόσβασης ενός τμήματος των δικαιούχων στις αρμόδιες υπηρεσίες, κυρίως εξαιτίας της αδυναμίας υπέρβασης των γραφειοκρατικών εμποδίων. Επιπλέον, οι πρωτοβουλίες μόνιμης εγκατάστασης της οικογένειας στην Ελλάδα καθώς και η θετική αντιμετώπιση της ιδέας ενός μικτού γάμου με Έλληνα/Ελληνίδα εκλαμβάνονται ως στρατηγικές οι οποίες μαρτυρούν το μακροπρόθεσμο χαρακτήρα του μεταναστευτικού τους σχεδίου, άρα και της ενσωμάτωσής.

Οι άτυπες κοινωνικές σχέσεις των μεταναστών αποτελούν τον αντισταθμιστικό πόλο δράσης και στρατηγικής των επίσημων πολιτικών και σε αυτές τις σχέσεις εναποτίθενται μια σειρά λειτουργίες ένταξης και ενσωμάτωσης. Πρέπει επίσης να πούμε ότι, από άλλες μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί για τους μετανάστες σε άλλες χώρες, κυρίως τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών της Δυτικής Ευρώπης, φαίνεται ότι οι κοινωνικοί τους δεσμοί είναι ισχυροί και είναι αυτοί οι δεσμοί μαζί με τη μεταναστευτική στρατηγική που τους βοηθούν να παραμένουν ενταγμένοι στην κοινωνία υποδοχής. Βλέπουμε ότι οι σχέσεις είναι πολύ πυκνές και δυνατές και επιβεβαιώνουν κατά κάποιον τρόπο την αρχική παρατήρηση για τους ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς των μεταναστευτικών πληθυσμών.

Ως προς τη διερεύνηση του αξιακού τους συστήματος, το αν τους αρέσει να ζουν τώρα στην Ελλάδα, το αποτέλεσμα φανερώνει μια συντριπτική πλειοψηφία με θετική απάντηση. Στην κρίσιμη ερώτηση «Σκέφτεστε να εγκατασταθείτε μόνιμα στην Ελλάδα;» οι απαντήσεις είναι εντυπωσιακά μοιρασμένες, με το ναι σε ποσοστό 52%. Στην ερώτηση «Επιλέξατε συνειδητά την Ελλάδα για χώρα μετανάστευσης;» το 69,6% απαντά θετικά. Στην κρίσιμη ερώτηση «Θα θέλατε να ζήσετε μόνιμα στην Ελλάδα;» η πλειοψηφία απαντάει ακόμη περισσότερο θετι-

κά, σε ποσοστό 57,1%. Στην ερώτηση «Πιστεύετε ότι η Ελλάδα ευνοεί το μετανάστη στην εγκατάστασή του στην ελληνική κοινωνία;» η πλειοψηφία είναι αρνητική (63%). Στην ερώτηση «Πιστεύετε ότι οι Έλληνες θέλουν τους μετανάστες στη χώρα τους;» οι απαντήσεις είναι σχεδόν μοιρασμένες, με μια κλίση προς την άρνηση. Ως προς τα βασικά προβλήματα των μεταναστών, το πρώτο δηλωθέν πρόβλημα είναι η άδεια παραμονής και η νομιμοποίηση, που είναι στην κορυφή των απαντήσεων (ποσοστό 62,7%). Ακολουθούν η εύρεση εργασίας και τα οικονομικά προβλήματα, ο ρατσισμός και η διακριτική μεταχείριση.

Πριν από όλα όμως, η ενεργή συμμετοχή του μετανάστη στην κοινωνία υποδοχής, με την έννοια που τη θέσαμε εδώ, απαιτεί χρόνο και τα κατάλληλα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά μέσα για να επιτευχθεί. Αποτελεί όμως μια διαδικασία μονόδρομο για την κατασκευή ισχυρής κοινωνικής συνοχής και μιας συγχροτημένης κοινωνίας που θα υποστηρίζει και θα υποστηρίζεται από τα μέλη της. Τελικά η ενσωμάτωση, ως βασικό συμπέρασμα, είναι αυτή η υποστήριξη, ηθική, ιδεολογική και πραγματική, που παρέχεται από το μετανάστη στην κοινωνία όπου ζει και που του παρέχει η κοινωνία για να ζήσει καλά. Αποτελεί εκείνο το δείκτη πολιτισμού που επιδεικνύει μια κοινωνία όταν ωριμάσει και ο οποίος παραμένει αναντικατάστατος. Τα επόμενα χρόνια θα είναι καθοριστικά για την επίτευξη αυτού του στόχου στην Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Beau, S., Pialoux, M. (2003), *Violences urbaines, violence sociale. Genèse des nouvelles classes dangereuses*, Paris: Hachette.
- Boucher, M. (2000), *Les Théories de l'intégration, Entre universalisme et différentialisme*, Paris: L'Harmattan.
- Cours-Salies, P., Le Lay, S. (2006), *Le Bas de l'échelle. La construction sociale des situations subalternes*, Paris: éres.
- Δημουλάς, Κ. (2006), «Παράμετροι ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην ελληνική κοινωνία», στο Μπάγκαβος, Χ., Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 245-290.
- Δημουλάς, Κ., Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) (2005), *Μορφές κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής*, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Dewitte, Ph. (επιμ.) (1999), *Immigration et intégration. L'état des savoirs*, Paris: La Découverte.
- Dupaquier, J., Lalan, Y.-M. (2005), *Immigration/intégration: un essai d'évaluations économiques et financières*, Paris: L'Harmattan.
- Greven-Borde, H., Tournon, J. (2000), *Les Identités en débat: intégration ou multiculturalisme?*, Paris: L'Harmattan.
- Heran, F. (2002), *Immigration, marché du travail, intégration*, Paris: Commissariat Général du Plan, La Documentation Française.
- Heran, F. (2007), *Le Temps des immigrés*, Paris: Editions du Seuil.
- Kozakai, T. (2000), *L'Étranger, l'identité. Essai sur l'intégration culturelle*, Paris: Payot.
- Lapeyronnie, D. (1993), *L'Individu et les minorités. La France et la Grande-Bretagne face à leurs immigrés*, Paris: PUF.
- Lapeyronnie, D. (2003), «Quelle intégration?», στο Loche, B., Martin, Ch. (επιμ.), *L'Insécurité dans la ville. Changer de regard*, Paris.
- Μουσουρού, Α. (2006), «Παιδιά παλιννοστούντων και αλλοδαπών στο ελληνικό σχολείο», στο Μπάγκαβος, Χ., Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 211-244.
- Μπάγκαβος, Χ., Παπαδοπούλου, Δ. (2003), *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, σειρά «Μελέτες».
- Μπάγκαβος, Χ., Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) (2006), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Papadopoulou, D. (1994), *Politiques d'insertion professionnelle et intégration sociale. Les cas des immigrés et des enfants d'immigrés, thèse du nouveau régime*, Paris: EHESS.
- Reynaud, J.-D. (1989), *Les Règles du jeu. L'action collective et la régulation sociale*, Paris: Armand Colin.
- Sayad, A. (1991), *L'Immigration, ou paradoxes de l'altérité*, πρόλογος Pierre Bourdieu, Bruxelles: Editions Universitaires De Boeck Université.
- Schnapper, D. (1991), *La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990*, Paris: Gallimard.
- Schnapper, D. (1992), *L'Europe des immigrés, essai sur les politiques d'immigration*, Paris: François Bourin.
- Schnapper, D. (1998), *La Relation à l'autre. Au cœur de la pensée sociologique*, Paris: Gallimard.
- Schnapper, D. (2001), *Les Exclusions dans la cité*, Paris: Anthropos.
- Van Eeckhout, L. (2007), *L'Immigration*, Paris: Odile Jacob, La documentation française.